

I. Pragmatikai fordulat a nyelvtudományban

Egyetlen tudomány sem képes kutatási objektumát annak teljességében, összefüggéseinek áttekinthetetlen gazdagságában megragadni. Ezért az egyes tudományágak mindenkor korlátozzák vizsgálódásuk tárgyát: a kutatott objektumnak csak egy-egy oldalát, tulajdonságainak, viszonylatainak bizonyos hányadát „fogják be”, a többitől kisebb-nagyobb mértékben elvonatkoztatnak. Teljességgel áll ez a nyelvtudományra is, annál is inkább, minthogy a nyelv az ember egyedülálló képessége, amely áthatja társadalmi és egyéni létezésének szinte valamennyi oldalát. A XIX. század nyelvészete alapvetően a nyelv történeti vizsgálatára és a nyelvrokonok kérdéseire összpontosította kutatásait, ezeken a területeken ért el maradandó eredményeket. A XX. század első felének irányzatai, amelyeket *strukturális* nyelvészet összefoglaló néven szokás említeni, szembefordultak a nyelv kizárólagosan történeti vizsgálatával, csupán egyes elemeinek változásaira korlátozódó „atomisztikus” szemléletével. Ezen irányzatok többségének elvi alapját az a felfogás jelentette, amely a nyelvet önmagában egész és egységes jelrendszernek tekinti, amelynek szerkezete (struktúrája) az egyes nyelvi szintek hierarchikus rendjére épül. A strukturalizmus és annak kritikai továbbfejlesztéséből kialakult *generatív* nyelvészet jelentős sikereket könyvelhetett el a nyelvleírás formális módszereinek alkalmazásában, a helyesen szerkesztett mondatok létrehozására szolgáló szabályrendszerek kidolgozásában.

Ugyanakkor a strukturalista és a generatív, illetve posztgeneratív nyelvészet jórészt elhanyagolta a nyelv tényleges működésének, h a s z - n á l a t á n a k szerzteágazó problematikáját, a nyelven kívüli valósághoz való bonyolult kötődésének kérdéseit. SAUSSURE és CHOMSKY egyaránt kirekesztik a szigorú értelemben vett nyelvtudomány köréből a nyelv használatát meghatározó nyelven kívüli tényezőket, s a „parole”, illetve a „performance” hatókörébe utalják azokat.

A XX. század második felében jelentős fordulat következett be a nyelvtudományban: a „Milyen a nyelv szerkezete?” kérdés megválaszolásával mellett egyre nagyobb teret kapott a „Hogyan működik a nyelv?” problémája. E szerzteágazó kérdéskörrel foglalkozó irányzatok gyűjtőneve a nyelvészeti p r a g m a t i k a (a görög *pragma* 'cselekvés', 'esemény' főnévből), amelynek ma már magyar nyelvű irodalma is meglehetősen terjedelmes. (Tartalmas alapozó olvasmányként elsősorban SZILI KATALIN könyve (2004), valamint PLÉH CSABA, SÍKLAKI ISTVÁN és TERESTYÉNI TAMÁS antológiája (2001), legújabban TÁTRAI SZILÁRD monográfiája (2011) ajánlható.) A nyelvészeti pragmatika jelentősége elsősorban abban áll, hogy követi napjaink tudományának azt az általános törekvését, amely az egyes tudományágak következetes differenciálódását kölcsönös összefüggéseik, valamint közbülső ágazatok létrejöttének figyelembevételével egészíti ki. Ez teszi lehetővé, hogy a nyelvtudomány a nyelv működését a valóság különböző területeivel fennálló szerves kapcsolatainak komplex folyamataként vizsgálja. Felfogásának fő elvei a következők: 1) A nyelv használata, azaz a beszéd c s e l e k v é s , amely mindenkor valamilyen szándék megvalósítására, valamely cél elérésére irányul. (A nyelven kívüli valóság ábrázolása csupán a lehetséges célok egyike.) 2) A beszéd a közlő és a befogadó(k) aktív együttműködésén, kölcsönhatásán (i n t e r a k c i ó j á n) alapul, és voltaképpen mindig „párbeszéd” jellegű. 3) A nyelvi közlés megértése nem merül ki a verbális szövegnek mint kódolt jelek kombinációjának megfejtésében (dekódolásában), hanem az esetek nagy részében a befogadó következtetéseit is igényli a közlés szándékát, esetleges mögöttes tartalmát illetően (i n f e r e n c i a) . 4) A közlés eredményességének szükséges feltétele a közlés közvetlen és távolabbi szituációjának, k o n t e x t u s á n a k figyelembevétele.

A nyelvészeti pragmatika egyes tételei már jóval a XX. század előtt megfogalmazódtak. A pragmatikus nyelvfelfogás elméletének megalapítója, WILHELM VON HUMBOLDT (1767–1835) a nyelvet egyfajta eljárásnak tartotta, „mely meghatározott eszközök segítségével meghatározott célok elérésére törekszik...” (HUMBOLDT 1985: 84). Ellentétben SAUSSURE és CHOMSKY később kifejtett nézeteivel, akik a nyelvi rendszert a beszéddel szemben elsődlegesnek tekintik, HUMBOLDT „az »eleven« nyelvet tekinti elsődlegesnek, a nyelvet mint tevékenységet, a beszédet...” (TELEGDI 1985: 334). Ismert megfogalmazásában: „...a nyelv nem mű (ergon), hanem tevékenység (energia)” (HUMBOLDT 1985: 83). HUMBOLDT a beszéd interakciós jellegét is felismerte: „A közös beszéd sohasem hasonlítható egy anyag átadásához. Mind a megértőben, mind a beszélőben ugyanannak az anyagnak tulajdon, belső erejükből kell kifejlődni; az, amit az előbbi kap, csupán harmonikusan hangoló indíttatás” (HUMBOLDT 1985: 100). Követője, az orosz–ukrán filológus POTEBNYA (1835–1891) szemléletes hasonlattal érzékelteti közlő és befogadó viszonyát: „A gyertyaláng, melyről a többi gyertyát meggyújtjuk, nem aprózódik el; minden gyertyánál saját gázok kapnak lángra. Így a megértés folyamatában nem a beszélő adja át gondolatát a hallgatónak, hanem az utóbbi alkotja meg, a szót megértvén, a saját gondolatát... Ha egy szó hallatán ugyanazt gondolnánk, mint a másik, ez azt jelentené, hogy megszűnünk önmagunk lenni” (POTEBNYA 2002: 154). Az ókorban PLATÓN a gondolkodásnak is dialógusos jelleget tulajdonított: „Nekem úgy rémlik..., hogy amikor gondolkodik a lélek, nem tesz egyebet, mint beszélget, önmagát kérdezzeti és felelget rá...” (idézi HAVAS 1998: 213). A német romantika képviselői is a nyelv párbeszéd voltára helyezik a hangsúlyt. A költő NOVALIS (1772–1801) a gondolkodást is párbeszédnek (*Zwiesprache*), a tudatot „önmagunkkal folytatott tökéletes beszédnek” (*vollkommenes Selbstgespräch*) nevezi (FIESEL 1973: 43). BAUDOUIN DE COURTENAY (1845–1929), akinek a saussure-in nem egy tekintetben túlmutató általános nyelvméleti teljesítményét nálunk még kevésbé ismerik, 1907-ben így ír: „A nyelv se nem önmagába zárt organizmus, se nem érinthetetlen bálvány, hanem eszköz és tevékenység” (БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ 1963d: 140, saját fordításom). Másutt így fogalmaz: a nyelv részben tudás, részben cselekvés, részben pedig tárgy (БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ 1963c: 81). Та-

nítványa, SCSERBA a nyelvi jelenségek három aspektusát különbözteti meg: a beszédtevékenységet (речевая деятельность), beleértve az értés és értelmezés folyamatait, a nyelvi rendszert (языковая система) és a nyelvi anyagot (языковой материал) (ЩЕРБА 1974: 24–27).